

Особливості внутрішньої форми фразеологізмів із лексемами на позначення вогню

Нашу розвідку присвячено особливостям внутрішньої форми фразеологізмів, що включають полісемантичні слова на позначення вогню. Ми аналізуємо такі фразеологізми в українській, а також в англійській та німецькій мовах. Зазначену тему досліджуємо в межах ширшої проблеми, що її можна сформулювати так: функціонування полісемантичних лексем із термічним значенням у внутрішньофразеологічному контексті. Інакше кажучи, нас ця тема цікавить у зв'язку з вивченням семантичного і фразеотвірного потенціалу термічної лексики. Вогонь й інші термічні явища відіграють істотну роль у житті людини, її природному та суспільно-культурному довікклі. Лексеми, що належать до «термічної» сфери, здатні передавати, зокрема у вторинному використанні, дуже широкий спектр значень, які належать не лише до цієї, а й до інших семантичних сфер і вираження яких прямо чи опосередковано мотивується термічною семантикою. Смысловий розвиток «термічних» слів уже був об'єктом досліджень, але головню в царині лексичної семантики і словотвору [2; 3; 4], натомість фразеологічних студій тут бракує, понадто ж на матеріалі української, англійської та німецької мов. Крім того, нас цікавить і внутрішньомовний механізм функціонування семантики багатозначних лексичних одиниць на фразеологічному рівні, оскільки проблематика взаємовідношень лексико-семантичної та лексико-фразеологічної підсистем мови теж є недостатньо вивченою.

Структурно-семантичний аналіз предикативних фразем із ключовим лексичним компонентом-позначенням вогню показав, а) що їхня внутрішня форма виявляє певні спільні риси, і б) що ці риси перебувають у співвідношенні з тими чи тими фразеологічно пов'язаними вторинними значеннями згаданої ключової лексеми. Фразеологічно пов'язаним, чи фразеопохідним, ми називаємо те значення, яке слово отримує, функціонуючи в контексті фраземи, і яке є, отже, складником цілісного значення цієї фраземи. Одним із типових фразеопохідних значень слів-найменувань вогню є «джерело інтенсивного деструктивного, головню негативного (й не завжди фізичного) впливу». Іншим, також типовим, хоча й менш поширеним, є фразеологічно пов'язане значення «цілеспрямована ефективна (і здебільшого позитивно оцінюва-

на) конструктивна діяльність». Спільним для цих фразеологічних значень є семантична риса «інтенсивна результативна дія». У переважній більшості випадків ці значення мотивуються фразеотвірною семантемою «вогнь, полум'я», яка для найменувань вогню є вихідною, первинною. Крім того, подібні фразеологічні значення можуть походити і від вторинної для назв вогню семантики «стріляба, ведення вогню».

Отже для фразеологічних утворень, у складі яких назви вогню виражають ці два типи значення, у цілому є характерною образна внутрішня форма, котра є позначенням певної більш-менш реальної ситуації, такої, приміром, як посилення процесу горіння внаслідок додавання до вогню легкозаймистих речовин, необачне поводження з вогнем і ті наслідки, які воно може мати для людини тощо: *підливати масла у вогонь* «підсилювати, розпалювати, збуджувати чимсь певне почуття, переживання, суперечку і т. ін» [ЛС «СУ» 1.05], *гратися з вогнем* «поводитися необережно, займатися чимось небезпечним, не думаючи про наслідки; ризикувати» [УРФС: 16], англ. *put the fat to the fire* «погіршити суперечку чи сварку» [АРФС: 264] (дослівно «підливати масла у вогонь»), *play with fire* «по-дурному ризикувати» [LDCE: 114] (дослівно «гратися з вогнем»), нім. *Öl ins Feuer gießen* «підливати масла у вогонь» [НРФС: 427], *mit dem Feuer spielen* «гратися з вогнем» [НРФС: 176]. Це ж стосується і одиничної фраземи, де вогонь метафорично символізує результативну дію як таку, пор. укр. *диму без вогню не буває* «все має свою причину» [УРФС: 50] та її англійський і німецький відповідники: англ. *there is no smoke without fire* [АУФС: 939] (дослівно «немає диму без вогню»), *wo Rauch ist, da ist auch Feuer* [Multilex 2.0] (дослівно «там, де дим, також і вогонь»). Справді, усе це ситуації, які цілком можна уявити в дійсності.

Те саме стосується і сполук, де семантика «вогнь, полум'я» породжує значення інтенсивного й продуктивного процесу, а внутрішня форма описує виробничі ситуації, такі, як підтримання чи розкладання вогню, його використання для готування їжі чи розігрівання прасок: укр. *ні вогню, ні полум'я – тільки дим* [ПП: 59] (ми тлумачимо цю паремійну фразу як «багато галасу, а діла немає»), *огонь д'огневи присувати* «непотрібна робота» [ГРП, 2: 625]; *добре класти огонь, як готова колода* [тс.] (тобто «для ефективної роботи слід добре підготуватися»), *при чужім огні свій горнець гріє* «користується чужим добром» [тс.: 627], англ. *have many irons in the fire* «бути дуже заклопотаним різними справами» [АУФС: 469] (дослівно «мати багато прасок на вогні» – зараз праски нагрівають інакше), *keep the home fires burning* «підтримувати сімейне вогнище, зберігати сім'ю, підтримувати, годувати сім'ю» [АРФС: 278], нім. *mehrere Eisen im Feuer haben* «1. (не) мати багато проектів; 2. (не) мати багато можливостей» [НРФС: 149] (дослівне значення теж описує

ситуацію, коли на вогні багато прасок), *sein Süpphen am Feuer anderer kochen* «наживатися за рахунок інших» [тс. 176] (дослівно «варити свою юшечку на вогні, що належить іншому»).

У випадку внутрішньої форми фраземи англ. *not (ever)/ never set the Thames (the world) on fire* «не зробити чогось надзвичайного» [АРФС: 279] (дослівно «не запалити Темзу/світ») ідеться про події, здійснити які неможливо. Проте цей приклад підтверджує згадану закономірність, оскільки він, виступаючи, як правило, у заперечній формі, говорить про нездатність до чогось виняткового, такого, що виходить за рамки пересічного й природно очікуваного.

Конкретна образно-наочна ситуація, яка виражається такими фразеологізмами на рівні їхньої внутрішньої форми, далі витлумачується в узагальненому сенсі як метафора, метафоричний знак інших подібних за своїм логічним характером ситуацій. Приміром, у фраземах типу укр. *диму без вогню не буває* ситуація, що описується на дослівному рівні, водночас отримує узагальнене витлумачення «не існує явища без його причини», яке, у свою чергу, може стосуватись інших конкретних ситуацій, пор. дефініції англійського відповідника цієї української фраземи, що метафорично порівнюють зв'язок між димом і вогнем із відношенням між поголосом та його можливими реальними підставами («у чуток завжди є певні підстави» [OALDCE, 1: 321]; «якщо про когось говорять щось погане, то це, можливо, частково відповідає дійсності» [LDCE: 1562]). Міжмовні збіги у внутрішній формі таких утворень можна розглядати як утілення певних більш-менш загальних моделей, причому навіть не обов'язково фразеологічних (і, отже, мовних), а й, ширше, концептуально-семіотичних: приміром, співвідношення між димом та вогнем в ілюстраціях суджень про наявність чогось на підставі наявності чогось іншого, наводиться в давньоіндійських трактатах із логіки (див. [5: 199]), що свідчить про типовість чи навіть культурну універсальність цього образу.

Аналогічним чином узагальнюючу метафору, але таку, що втілює вже сучасну мовно-культурну модель, можна вбачати й у випадку фразем, у яких позначення вогню використовуються на рівні внутрішньої форми у значенні «ведення вогню, стрілянина», виражаючи (частіше) негативний деструктивний вплив і (рідше і, крім того, у заперечній формі) позитивно оцінювану конструктивну діяльність. Це утворення типу укр. *викликати вогонь на себе* «свідомо, навмисне брати на себе всю складність, чийось вину або відповідальність за щось» [УРФС: 30], *прийняти на себе вогонь* «прикрити, уберегти кого-небудь від небезпеки, неприємностей, ганьби і т. ін.; заступитися за когось» [ЛІС «СУ» 1.05], *відкривати вогонь* [УРФС: 36]. Англійські й німецькі одиниці часто є більш або менш точними відповідниками укра-

їнських, пор. англ. *be/come under fire* «зазнати суворої критики за зроблене (уживання, властиве медійним повідомленням)» [LDCE: 597] (дослівно «бути під вогнем»), де зосередження вогню образно ототожнюється з особливою критичною увагою чи пильністю, *hang fire* «давати осічку; зволікати; не давати відповіді» [АРФС: 278], *miss fire* «давати осічку; пройти непоміченим, не дати бажаного результату» [АРФС: 279] тощо.

Проте в деяких аналізованих фраземах, у їхньому первісному фразеологічному значенні трапляється й вияв метонімічної мотивації: мова йде про ті сполуки, внутрішня форма яких відтворює певні історичні реалії, називаючи їхні деталі, пор. укр. *вогнем і мечем* «знищити нещадно; з великою жорстокістю» [ЛІС «СУ» 1.05] і його відповідники англ. *fire and sword* «спалення й убивство (під час війни)» [OALDCE, 1: 321] (дослівно «вогнем і мечем»), нім. *mit Feuer und Schwert ausrotten* «зруйнувати, знищити вогнем і мечем, піддати вогню і мечу» [НРФС: 176]. Існує кілька версій виникнення цього вислову, одна з них пов'язує його внутрішню форму зі стародавнім способом лікування (вирізання ран і припалювання їх вогнем), натомість значення «знищувати супротивника мечем і пожежами» з'являється в римських поетів [СРФ: 415]. Відбиття певної ситуації за її реальними складниками можна вбачати й у первісному значенні одиниць типу укр. *nitu (itnu) у вогонь і у воду* «готовий іти куди завгодно, на все» [УРФС: 87], *скакати (i) у вогонь і в воду за кого* «бути готовим на будь-який самовідданий учинок заради кого-небудь; робити будь-що для когось» [УРФС: 87], англ. *go through fire (and water)* «1. пройти через суворі випробовування; 2. іти у воду і вогонь за когось (*for*); здолати перешкоди» [АУФС: 432], нім. *für j-n durchs Feuer gehen* «іти за когось у вогонь і у воду» [НРФС: 176] (дослівне значення «за когось крізь вогонь пройти»).

Щодо походження аналогічного російського прислів'я укладачі історико-етимологічного словника російської фразеології подають шість версій, із яких найбільшої уваги заслуговує вказівка на давнє міфологічне осмислення вогню й води як стихій, котрі очищають і випробовують людину (пор. рос. *в воде не тонет и в огне не горит*), а також і згадка про середньовічний «Божий суд», коли вогонь і вода ставали засобами визначення винуватості [СРФ: 416-417]. Можливо, останнє стосується й сполуки нім. *die Hand für j-n, für etw. ins Feuer legen* «ручатись головою за кого-небудь, що-небудь» [НРФС: 255] (дослівно «покласти за когось руку у вогонь»), що у перекладних словниках тлумачиться якраз за допомогою щойно наведених сполук *nitu (itnu) у вогонь і у воду, скакати (i) у вогонь і в воду за кого*.

Таким чином, у деяких із фразем цієї групи знаходять відображення релігійні та міфологічні уявлення і, відповідно, мовні моделі, часом представлені

у прецедентних текстах, що стали джерелом їхнього запозичення шляхом фразеологічного калькування. У цьому ж плані пор. також укр. *вогнем (подум'ям, пеклом і т.ін.) дихати* «дуже сердитися, гніватися, виявляти недобррозичливість до когось» [УРФС: 39], англ. *breathe fire* «говорити й поводити себе дуже сердито» [АРФС: 278] (дослівно «дихати вогнем») і образні іменні сполуки укр. *прометеїв вогонь* «незгасне прагнення до досягнення високої та благородної мети» [УРФС: 159], англ. *sacred fire* «божественний вогонь; «іскра божа», тобто творчий дар, натхнення, талант» [АРФС: 652], *Promethean fire* «незгасне стремління до високих цілей і ідеалів» [АРФС: 279] (дослівно «Прометеїв вогонь»).

Англійський вислів *heap coals of fire on smb's head* «присоромити когось» [АРФС: 157] (дослівно «насипати палаюче вугілля комусь на голову») (пор. нім. *feurige Kohlen auf j-s Haupt sammeln* «присоромити кого-н. (своїм шляхетним учинком)» [Multilex 2.0], дослівно «тс.») походить із Біблії (Притчі, 25: 21–22; Послання св. ап. Павла до римлян, 12: 20), але його внутрішня форма, дослівно відтворюючи відповідний гебраїзм (у св. Павла переданий грецькою мовою), за своїм дослівним змістом не пов'язана з власне релігійною тематикою. Ця не дуже ясна внутрішня форма легше «прочитується», якщо зіставити її з тими ідіоматичними сполуками, де семантика вогню й узагалі термічного впливу мотивує фразеологічно пов'язані значення, які виражають негативні душевні й тілесні відчуття, а також і фізіономічні ознаки їхнього прояву, пор., зокрема, укр. *снекти рака* «зашарітися від сорому» [ЛІС «СУ» 1.05] (хітиновий панцир рака під дією високої температури набуває яскраво-червоного кольору).

Уже згадана німецька фразема *die Hand für j-n, für etw. ins Feuer legen* є також прикладом ускладненого механізму внутрішньої форми, у якій є кілька рівнів (і, відповідно, ступенів витлумачення): дослівне значення «покласти руку за когось (щось) у вогонь» набуває узагальненого перетлумачення «готовність здійснити щось для когось (чогось) у ситуації, яка є дуже небезпечною». Це останнє, у свою чергу, інтерпретується як свідчення наявності причини для такої налаштованості: її презумпцією є довіра тому, для кого це робиться за умови явної небезпеки, а така довіра, звісно, має бути дуже високою й навіть беззастережною. Структурно подібну ситуацію знаходимо й у німецькій фраземі *jmdm. Feuer geben* «висварити когось» [Multilex 2.0] (дослівно «комусь вогню дати»), у семантичному підґрунті якої можна вбачати не лише згадку про вогонь як носія деструктивного впливу, а й іронічне переосмислення цілісного фразеологічного значення «дати прикурити» шляхом обігрування контрасту між дружнім характером такої дії, з одного боку, і прямо протилежним у цьому сенсі й, отже, логічно неочікуваним похідним значенням, із іншого.

Знову повертаючись до нашої тези про наявність зв'язку між модельним характером внутрішньої форми і фразеологічно похідним значенням, зауважимо, що істотно іншим, ніж у попередніх прикладах, є образний зміст внутрішньої форми фразем, котрі за допомогою твірної «вогневої» семантики виражають 1) інтенсифікаційний вплив на людину, її дії та психіку, а також 2) певні соматичні й психологічні стани людини й властивості її характеру (такі, як гарячка чи збудженість; запальність, гарячковість, темпераментність). Щоправда, у першій групі теж можна знайти випадки, коли механізм внутрішньої форми спирається на образне витлумачення реальної життєвої ситуації (такою є, приміром, пожежа як причина поспіху, пор. англ. *where is the fire* «Чого ви так поспішаєте?») [АРФС: 279] (дослівно «Де горить?»), чи вогонь як складник технологічних процесів, пор. укр. *піддати вогню* «спонукати кого-небудь до інтенсивнішої дії, викликати, посилювати запал у когось і т. ін.» [ЛІС «СУ» 1.05]). Однак більшість фразем тут має внутрішню форму, котра образно представляє ситуацію інтенсифікаційного впливу в нереальний спосіб, пор. англ. *on the fire* «у роботі, у процесі становлення» [АРФС: 279] (дослівно «у вогні»), *build (light) a fire under smb* «примусити кого-небудь діяти» [АРФС: 277] (дослівно «розпалити вогонь під кимсь»), нім. *Feuer hinter etw. machen* «піддати жару, прискорити що-небудь» [НРФС: 176] (дослівно «тс.»), *jmdm. Feuer unter d. Frack (Schwanz, Füße) machen* «тс.» [WDGS, 2: 1272] (дослівно «розкласти когось вогонь під фраком (хвостом, ногами)»).

Що ж до фразем, де фразеотвірне значення вогню служить для позначення «гарячих» рис темпераменту людини й аналогічних психічних та тілесних станів, то тут їхнє образне подання видається міфо-поетичним і в цьому сенсі умовним: причиною цих властивостей чи станів зображується вогонь, що локалізується в людині, яка, отже, горить, спалахує, уподібнюється вогняній кулі тощо, пор. укр. *огень му в руках* «такий прудкий до роботи або до біяки» [ГРП, 2: 626], *вогнем горіти* «дуже червоніти (про обличчя); мати високу температуру тіла, відчувати жар» [ЛІС «СУ» 1.05], *пашіти вогнем* «бути дуже розгарячілим, рум'яним через сильне збудження, хвилювання тощо» [тс.], *палити вогнем* «викликати жар, значне підвищення температури тіла (про хворобу); завдавати моральних страждань; дуже мучити» [УПП 458], *палитися вогнем* «дуже непокоїтися, страждати від чогось; виражати сильні почуття (про очі, погляд і т. ін.)» [ЛІС «СУ» 1.05], англ. *a fire in the blood* «пристрасть» [АРФС: 278] (дослівно «вогонь в крові»), *full of bush fire* «дуже енергійний, життєрадісний, відважний, мужній» [тс.] (дослівно «сповнений вогню як при пожежі в африканських чи австралійських чагарниках»), *a ball of fire* «хтось сповнений енергії та ентузіазму» [АРФС: 62] (дослівно

«куля вогню»), *catch (take) fire* «загорітися (любов'ю, пристрасною, ентузіазмом і под.)» [АРФС: 278] (дослівно «зайнятися»), *fire in one's belly* «сильне бажання» [LDCE: 597] (дослівно «вогонь у череві»), *on fire* «дуже привабливий, еротичний» [тс.] (дослівно «у вогні»), нім. *bei jmdm. ist (gleich) Feuer im Dach* «про запальну, легко збудливу людину» [WDGS, 2: 1271] (дослівно «у когось (моментально) вогонь на даху»), *Feuer fangen* перен. «загорітися (пристрастю, цікавістю); (легко) закохуватись» [НРФС: 175] (дослівно «зайнятися»), *Feuer und Flamme sein für etwas* «полум'яно захоплюватися чим-н.» [тс. 193–194] (дослівно «бути вогнем і полум'ям для чогось»), *Feuer und Flamme speien* «вергати грім і блискавку, шаленіти» [тс. 194] (дослівно «вогонь і полум'я вергати»). Ці образи із сучасного погляду є поетично-умовними, проте в історико-культурній перспективі, очевидно, відображають міфологічне сприйняття відповідних почуттів і яви (згідно з І. Г. Франк-Каменецьким, «те, що для міфічного образу є змістом, стає для поетичного образу його (внутрішньою) формою» [1: 556]).

Таким чином, фразеологічна семантика ключових лексем, виникаючи під впливом різних моделей і чинників смислового розвитку, у загальних рисах виявляється співвідносною із диференціацією внутрішньої форми фразем за ознакою «правдоподібність / міфологічно-образна умовність».

Література

1. Брагинская Н. В. Комментарий // Фрейденберг О. М. Миф и литература древности. – М.: Гл. ред. вост. лит., 1978. – С. 532–566.
2. Верхотурова К. С. Огонь в зеркале русского языка. Дисс. .. канд. филол. наук. – Екатеринбург, 2009. – 213 с.
3. Педченко Л. В. Лексика вогню в говірках російської мови. Автореферат ... канд. филол. наук. – Харків, 2000. – 20 с.
4. Черниш Т. О. Слов'янська лексика в історико-етимологічному висвітленні: Гніздовий підхід. – Київ, 2003. – 479 с.
5. Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник. – М.: Наука, 1975. – 720 с.

Джерела

- АРФС** Кунин А. В. Англо-русский фразеологический словарь. – М.: Рус. яз., 1984. – 944 с.
- АУФС** Баранцев К. Т. Англо-український фразеологічний словник. – К.: Рад. школа, 1969. – 1052 с.
- ГРП** Галицько-руські приповідки: У трьох томах. / Зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко. – Львів: ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – Т. 1–3.

- ІАС «СУ» 1.05** Інтегрована лексикографічна система «Словники України», версія 1.05. Інститут мовно-інформаційних досліджень НАН України. – Довіра, 2001–2005.
- НРФС** Бинович Л. Э., Гришин Н. Н. Немецко-русский фразеологический словарь. – М., Русский язык, 1975. – 656 с.
- ПП** Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини. – К.: Наук. думка, 1989. – 480 с.
- СРФ** Бирих А. К., Мокиенко В. М., Степанова Л. И. Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник. – СПб.: Фолио-пресс, 1999. – 701 с.
- УПП** Українські приказки, прислів'я і таке інше / Уклав М. Номис. – К.: Либідь, 1993. – 768 с.
- УРФС** Олійник І. С., Сидоренко М. М. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник. – К.: Радянська школа, 1978. – 447с.
- LDCE** Longman Dictionary of Contemporary English. Harlow: Pearson Education Limited, 2003. – 1949 p.
- Multilex 2.0** Немецко-русский электронный словарь МультиЛекс. – ЗАО МедиаЛингва, 1998.
- OALDCE** Hornby A. S., A. P. Cowie. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English. – Moscow: Russian Language, 1982. – V. 1–2.
- WDGS** Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache. – Berlin, Akademie-Verlag, 1973–1980. – B. 1–5.

Jana BECHKO

Peculiarities of the Inner Form of Idiomatic Phrases with Nouns Denoting Fire

The author analyses, with reference to the Ukrainian, English and German languages, the peculiarities of the inner form of idioms with nouns denoting fire. Proceeding from relationship between idiomatic meanings this noun acquires within idiom-internal context and the character of idiom's inner form, she finds out that some of these derivative meanings (eg, „source of negative destructive influence” or „positive constructive influence”) tend to correlate with inner forms denoting, as their literal sense, a real-life situation (such as adding fuel to fire, cooking on fire etc), while others (such as „source of intensifying influence on other person's activity” or „some mental characteristics as well as their facial expression”) are conveyed by inner forms depicting them in terms of purely poetic imagery (presumably mythological in its origins) identifying emotions with fire. She also considers such features of inner form as transparency, universality, metaphoric/metonymic nature and also its source.